

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАРКАНИ ПОДОЛУ КИЄВА

У статті розглядається коло питань пов'язаних з важливим елементом садибно-вуличної планувальної структури Подолу Києва Х-ХІІІ ст. – парканом. Вперше представлені статистичні дані за всю історію археологічного дослідження давньоруського посаду.

Ключові слова: Паркан, археологія, Давня Русь, Поділ.

Паркан є одним з основних елементів планувальної системи давньоруських міст. Фіксація парканів не тільки підкреслює існування садибно-вуличної системи на Подолі Києва, але й надає інформацію щодо традицій та будівельної техніки того часу. Але, на жаль, на питання пов'язані з дослідженням «рядових, масових» об'єктів, не завжди звертали належну увагу.

Одним з перших дослідників, хто звернув увагу на Поділ Києва, як на район з по садибною планувальною структурою та на етапи його розвитку, був М. Закревський. Він представив авторські мапи-реконструкції Подолу на 988 рік та на 988 – 1240 роки. На мапі 988-1240 рр. ми бачимо, що Поділ вкритий невеликими неправильної форми багатокутними площами, які нагадують відокремлені одна від одної садиби. Хоча на плані не показано вулиць, дослідження М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції Подолу Києва з садибною планувальною системою [3; Арк. 1,3].

Дослідники першої половини ХХ ст. переходять вже до реальних реконструкцій, хоча вони й не спиралися на археологічні джерела: «Житлово-господарські комплекси ... були розташовані у певному порядку: кожен такий двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота» [5; с. 278]. Безумовно, тільки археологічні дослідження могли відповісти на питання про планувальну структуру посаду і про такий важливий його елемент, як паркан та його особливості. Сенсаційні розкопки 70-х років ХХ ст. дали перший масовий матеріал для висвітлення представленної теми. На Житньому ринку у 1973 році в культурних шарах Х-ХІІ ст. виявлено паркани, поставлені з широких дошок чи частоколу. Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її містобудівельною віссю був невеликий струмок, що протікав під Замковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, залишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней паркани садиб проходили там, де й раніше [9; с. 46]. Відомий дослідник Київського Подолу К. М. Гупало саме на базі розкопок 70-х років ХХ ст., виділив певні закономірності планування садиб і підтвердив розмежування садиб від вулиць та одна від одної парканами, здебільшого спорудженими з дошок [2; с. 48].

Першу серйозну спробу виділити такий елемент планувальної структури садиби-кварталу-міста здійснив в своїй дисертації В. О. Харламов, який розглянув конструкції парканів на матеріалах вище описаних досліджень Подолу. Він прийшов до наступних висновків:

Планувальний аспект. Наявність парканів, у першу чергу, вказує на посадибну забудову Подолу Києва, що є дуже важливим моментом для вивчення містобудівних особливостей Давнього Києва. Парканами відокремлювалися садиби одна від одної, від вулиць та струмків. Досить часто розкопками виявляють подвійні ряди огорож. Це пояснюється тим, що поряд із зруйнованим парканом, що залишився в землі, встановлювався новий. У таких випадках нижні і верхні кінці заборів знаходилися на різних рівнях.

Простежено, що багато парканів, що були межами садиб, залишалися на тих же місцях із століття в століття, з ярусу в ярус. Це дозволяє робити висновки про містобудівельні основи і про планування Подолу, що вже склалося, з початку його заселення.

Конструкція. Паркани виготовлялися з суцільного ряду плах або дошок, завтовшки 0,05-0,07 м, завширшки 0,25-0,30 м. Кілька разів зустрічалися плетені паркани: діаметр колів 0,4-0,12 м, відстань між ними 0,2-0,40 м. Збереглися плоти невеликими ланками два – чотири завдовжки і 1,0-1,5 м заввишки [1; с. 46-48].

Верхня частина. Висота парканів з дошок зазвичай сягала 2,1-2,3 м, тобто розміру «косого сажень», повного росту людини з піднятою рукою. Такий високий паркан, виготовлений з дошок, мав кріплення у верхній частині, яке утримувало його в одній площині. Висота залишків парканів, що збереглися 0,3-0,5 м, інколи досягала 1,4 м.

Верхня частина київського паркана мала вигляд загострених списів. Зображення парканів в давньому Києві є на мініатюрах Радзивілівської літопису [6; с. 72; Арк.199] (рис. 1).

Нижня частина. Зазвичай нижні кінці парканних дошок загострені на клин. Для установки огорожі, ймовірно, викопувалася канавка, в яку вставлялися дошки паркану, які згодом забивалися, на що вказує нижня загострена частина дошки, після чого канаву засипали та утрамбовували.

Оригінальне вирішення кріплення забору було виявлене в північно-західному куті зрубу №1 на Житньому ринку. Нижні кінці дошок паркана ущільнені трьома тонкими жердинами, які, у свою чергу, закріплені продольними пластинами-стягуваннями й колами. Верхній ряд жердяних плах по всій довжині мав видовбані, через кожних 0,46-0,50 м прямокутні отвори. Пластины-стягування мали по краях прямокутні отвори, в які забивалися коли [10; с. 103-105].

Також необхідно згадати роботу А.Б. Занкіна щодо історичної топографії Подолу, де він характеризує паркани: «Паркани подільських садиб споруджувалися дуже міцними, здатними у багатьох випадках запобігти замету піском території садиб. Паркани були або з дерев'яних плах в півстволу дерева, укопані глибоко в ґрунт, або дошок, забитих вертикально в той же ґрунт на глибину близько метра. При цьому дошки у багатьох випадках розташовувалися внахлест одна на одну, що додавало додаткову міцність і меншу водонепроникність. До того ж часто кути парканів обгороджувалися були закругленими, а не гострими, що покращувало їх обтічність. При цьому основна маса піску розтікалася по міжсадибних проміжках і вулицях» [4; с. 70]. Не всі спостереження дослідника знайшли своє підтвердження на сьогоднішній день.

На даний час, на жаль, у науковій літературі, в першу чергу в наукових звітах, не розроблена термінологічна уніфікація для тлумачення огорожувальних конструкцій. Аналізуючи археологічні звіти, автор зіштовхнувся з тлумаченнями, як здається одних і тих же об'єктів, різними термінами. Наприклад, при фіксації огорожувальної конструкції: якщо фіксується тільки рів, в який запущена конструкція паркана, ми зустрічаємо – просто «паркан» (навіть якщо немає дерев'яних конструкцій), «котлован паркана», «рів паркана». Пропонуємо використовувати «рів паркана», але для статистики він має вважатися, як паркан.

При фіксації паркана з дошок проблем не виникає, всім зрозумілий термін «дошка» – плоский невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди. Але якщо конструкція складається з напівколода ми зустрічаємо різноманітні терміни – «напівколода», «плаха» «обапіл». «Плаха» – шматок розколотої навіпіл деревини, колоди. «Обапіл» – дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиляної вздовж, або розпиляна вздовж колода, розпиляний стовбур дерева. «Напівколода» – половина стовбура зрубаного дерева, очищеного від гілля. Пропонуємо використовувати термін напівколода, як найбільш уніфікований і відповідаючий фактичному вигляду зафіксованих фрагментів.

В археологічному дослідженні Подолу Києва можна чітко віділити період збільшення кількості стаціонарних розкопок та спроби історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови. Початком цього періоду стало створення у 1984 році Подільської постійнодіючої експедиції, та масштабні дослідження на північному заході Подолу здійснені зусиллями кооперативу «Археолог». Кількість розкопів на цьому етапі становить 70 % від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі за всю історію археологічного дослідження. У цей період був отриманий колосальний матеріал для вивчення об'єктів планувальної структури, серед яких паркани займають одну з основних позицій. На сьогоднішній день проаналізовано інформацію з 62 розкопів де зафіксовано об'єкти давньоруського часу, серед них зафіксовано і понад 160 парканів.

X століття. На жаль пам'ятників датованих цим періодом вкрай мало. За всю історію археологічного дослідження Подолу відкрито тільки вісім розкопів, де за даними авторів, культурні шари та об'єкти датовані цим часом. І тільки в п'яти з них зафіксовані паркани: вул. Нижній та Верхній Вал 1974 р., вул. Нижній та Верхній Вал 1975 р.; вул. Героїв Трипілля-Хорива, 1973 р.; Червона площа, 1972 р.; Житній ринок, 1973 р. Всього зафіксовано 13 парканів.

Планувальний аспект. Паркани восьми випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби.

Конструкція. Зафіксовано шість фрагментів парканів з дошок, та два з напівколод.

Нижня частина. Паркани з дошок в трьох випадках мали загострений низ, а з напівколод в двох випадках.

XI століття. Всього зафіксовано 21 розкоп з 66 дослідженими парканами.

Планувальний аспект. Паркани у 35 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; в трьох випадках вздовж струмків, а в двох випадках використовувалися як внутрішньосадибні огорожі.

Рис. 1. Мініатюра Радзивіловського літопису

Конструкція. Паркани склалися з дошок в 30 випадках, з напівколод в дев'яти випадках, пліт у семи випадках, а в чотирьох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод та дошок.

Нижня частина. У дошок в 14 випадках загострений низ, в п'яти – рівний. Напівколоди мали в чотирьох випадках загострений низ, а в чотирьох рівний.

XII – перша половина XIII ст. Всього зафіксовано 33 розкопи з 87 парканами.

Планувальний аспект. Паркани в 47 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в 23 випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; в одному випадку перед струмком, а в двох випадках внутрішньосадибні. На розкопі за адресою вул. Оболонська, 12 чотири паркани на двох горизонтах виконували роль межі між територією садиби та нежилим простором.

Конструкція. Паркани склалися з дошок у 21 випадку, з напівколод в 23 випадках, пліт в чотирьох випадках, а в двох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод та дошок.

Нижня частина. У парканів з дошок лише раз зафіксований загострений низ, а в семи випадках рівний. Напівколоди мали в семи випадках загострений низ, а в десяти рівний.

Отримані нові дані істотно доповнили джерельну базу досліджуваної теми, що дає можливість зробити певні висновки:

Планувальний аспект. Аналізую розташування парканів у планувальній структурі садиб і кварталів можна стверджувати, що конструкції з напівколод та дошок призначені для міжсадибних просторів, а плоти використовувалися, переважно, для внутрішньосадибних господарських потреб. Інформація про те, що в основному лінії парканів мали закруглений вигляд не знайшла свого підтвердження. Виявлені приклади такого планування так і залишилися поодинокими, що, звичайно, не може вважатися масовою практикою. Так сама ситуація і з розміщенням дошок та напівколод внахльст одна на одну.

Конструкція. Аналіз досліджених парканів підтверджує існування в давньоруський час на Подолі Києва трьох типів парканів за конструкцією: з дошок, напівколод та плоти. Дошаті конструкції складають 52 % від загальної кількості встановлених конструкцій. Серед них 32 % представлені парканами, у яких загострений низ, тобто дошку забивали в ґрунт, в інших випадках вони закопувалися. Паркани з напівколод складають 32 % від загальної кількості. Серед них 38 % представлені парканами, у яких загострений низ. Плоти представлені 10 %. Також в деяких випадках 6% зустрічається комбінована конструкція – з дошок та напівколод. Співвідношення дощатих конструкцій к напівколодних практично однакове для XII–XIII ст., але для X та XI ст. спостерігається перевага дощатих парканів. Пояснити даний дисбаланс важко і це питання ще слабо вивчено.

Нижня частина. Схожа ситуація з нижньою частиною парканів. Якщо для X та XI ст. фіксується переважно загострений низ, то для XII та XIII ст. традиція закопувати паркани переважає. Зафіксована конструкція кріплення нижньої частини паркану на Житньому ринку є аналогію, виявлену у 2010 році на вул. Хорива 9/11. У рові паркана 0,35 м завширшки знаходилися напівколоди щільно підігнані одна до одної. Вони були обпалені, дерево задовільної збереженості (можна реконструювати діаметр колод: від 0,16 до 0,28 м). Збереглися на висоту 0,05–0,08 м від рівня давньої денної поверхні. Встановлено, що напівколоди під час спорудження паркана були повернуті спилом до досліджуваної садиби. Стіни в котловані рівні, як і дно. Дерево збереглося гірше ніж на поверхні, але без слідів пожежі. По мірі заглиблення дерево зменшується, але виключно – через умови збереженості, біля дна краї напівколод дещо звужувалися. Нижні кінці напівколод були рівними. Тобто будівельники паркану спочатку викопували досить вузький котлован на глибину 1,2 м і після цього закопували напівколоди. На дні простежені дерев'яні конструкції, які, скріплювали нижню частину паркана. Вони виглядали, як дошки, що пов'язували дві напівколоди між собою. Конструкції не вдалося чітко дослідити через об'єктивні причини, але факт складної конструкції нижньої частини паркану можна підтвердити [8; с. 55-61]. Треба відмітити, що такі конструкції дуже рідко трапляються, і тому таке ретельне будівництво парканів може вказувати або на високий соціальний статус господаря садиби, або на те, що паркан мав бути потужним та міцним через обставини, пов'язані з місцезнаходженням.

Верхня частина. В основному дослідники фіксують фрагменти парканів, що виявлені в ґрунті на рівні давньої денної поверхні, або нижче. Тому дуже складно максимально точно реконструювати висоту об'єктів. Велика удача зафіксувати цілий фрагмент паркана. Саме такий випадок трапився у 2011 році на вул. Спаській, 35. В шарі першої половини XI ст. зафіксована дошка паркана загальною довжиною 2,6, її низ був загострений на клин, і найбільша удача – верхня частина дошки у вигляді фігурного ромбовидного завершення загальною довжиною 0,45 м [7] (рис. 2). Саме такий вигляд мали паркани на мініатюрах Радзивіллівського літопису, що підтверджує дані В. О. Харламова.

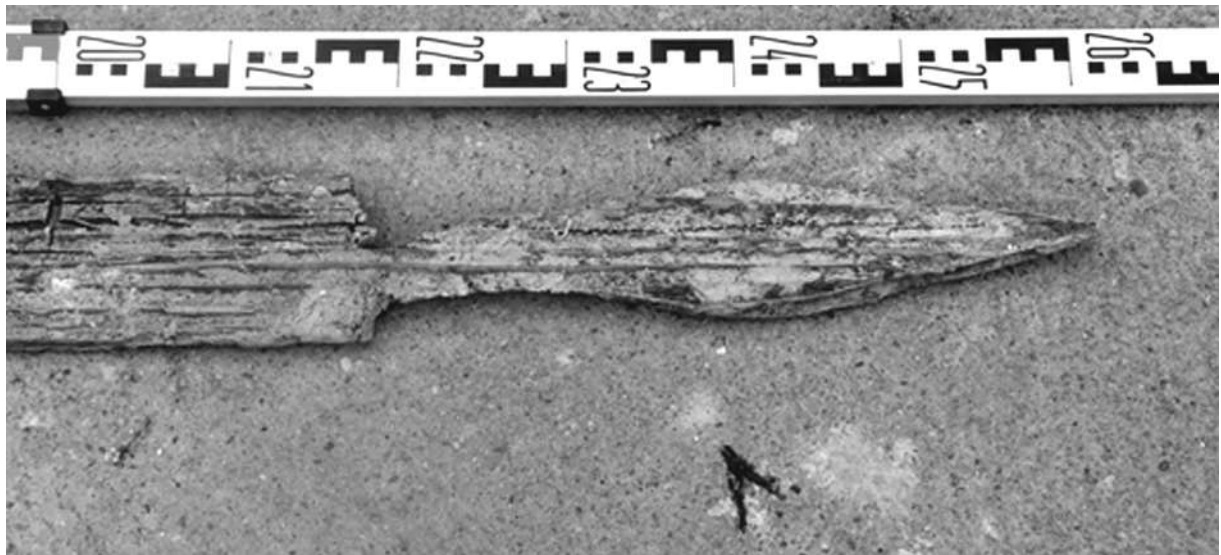

Рис. 2. Верхня частина дошки паркану. Вул. Спаська, 35, 2011 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гупало К. М., Івакін В. Г., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу // Археологія Києва. К.: «Наукова думка», 1979. – С. 38-62.
2. Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – 128 с.
3. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I, II. – М.: «Типография В. Грачева и компании», 1868. – 949 с.
4. Занкін А. Б. Історична топографія і геоморфологія стародавнього київського Подолу IX-XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) // Археологія №2, К.: 2009. – С. 61-74.
5. Іванцов І. А. Стародавній Київ. К., 2003. – 368 с.
6. Радзивилловская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 38. Л.: «Наука». 1989. – С. 72. Л. 199.
7. Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В., Вергун О. М. Охоронні дослідження в Києві на вул. Спаській, 35. В роботі.
8. Тараненко С. П., Івакін В. Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 55-61.
9. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києвоподолу X-XIII ст. Археологічні дослідження стародавнього Києва. К.: «Наукова думка», 1976. – С. 19-46.
10. Харламов В. О. Масова забудова Подолу Києва X-XIII ст. Дисертація к.і.н. Л. – 229 с.

Сергій Маярчак

здобувач Інституту археології НАНУ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО КАМЕНЕЦЬ ПІД 1228 ТА 1240 рр. ІЗ КАМ'ЯНЦЕМ НА ПОДІЛЛІ

У публікації критично розглядається аргументація про зв'язок літописних повідомлень 1228 і 1240 рр. про Каменець з сучасним Кам'янцем-Подільським.

Ключові слова: Каменець, Кам'янець-Подільський, літописні повідомлення, аргументація.

Давньоруські поселення, назви котрих потрапили на сторінки літописів, традиційно викликають особливий інтерес у дослідників. На Лівобережжі Середнього Подністров'я у межах Хмельницької області відомі три населені пункти, які фігурують у давньоруських літописах: Ушиця, Бакота і Каліус. В історіографії давно існує думка, що й сучасне місто Кам'янець-Подільський згадане у давньоруському літописанні – під назвою «Каменець». Висновку, що згадані у літописах Каменці (їх було на Русі декілька) не можна ототожнювати з Кам'янцем-Подільським, після відповідного аналізу повідомлень літописів дослідники дійшли ще у XIX ст. [8; с. 145-146; 10; с. 6]. Однак, спроби прив'язки окремих літописних повідомлень про Каменець до Кам'янця-Подільського були й пізніше, – у другій половині XX – на початку XXI ст. їх робили авторитетні дослідники у декількох публікаціях. З огляду на це, вбачаємо необхідність проаналізувати відносно нові аргументи для такої прив'язки.